

МОТИВЪТ ЗА РЕВОЛЮЦИОННИТЕ БОРБИ В ЦИКЪЛА НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ „ХАРАМИИ“

Иван Попиванов

В много свои стихотворения Пенчо Славейков разкрива с майсторството на проникновен творец своята неувяхваща любов към родината, към родната земя, към труженика от народа. В поезията му е изразена пълно неговата богата натура. Той не се задоволява с емпирично възприемане и предаване на външни събития; интересуват го философски проблеми, неразрешени много столетия. Поетът се възбужда от съдбата на човека, от неговата определеност в обществото, от полетите и паденията му. В стиховете му преобладава интелектуалното начало — така е и когато се говори за революционни борби, за патриотични чувства. Като в народното творчество образите, създадени от автора, са чисти и непосредствени. И най-сложните проблеми, трактуващи съдбата на народа, се предават със светли, живени нюанси, с колоритни художествени средства, с поетичен език — звучен, твърд и плавен.

В ред творби с особена обич и симпатия Пенчо Славейков претворява националноосвободителните борби на българския народ. За революционерите-възрожденци той е изказвал гледище и е правел преценки, с които се омаловажава смисълът на тяхното дело или поне на някои страни от него. Тези преки изказвания са под влияние на книжни теории, които са далеч от жизненото и правдивото. В пълно противоречие с тях са конкретните художествени образи и обобщения на поета, който в сърцевината на своите преживявания е голям патриот и хуманист, със светоусещане, сродно с народното чувстване и оценяване — в най-добрите му проявления. В преките художествени изображения се разкрива най-искреното и интимно отношение на автора. То се оформя под влияние на спомените от детските години, на легендарните разкази за борците и на народното творчество. Поетът е обаян от красотата на народните песни, счита ги за връх на художественото съвършенство. С изключително възхищение той говори за хайдушките народни песни — „най-хубавото, най-ценното, що е създал българинът“. „От всяка такава песен лъхти благо чувство на човешина, дъха бодра воля, прозира енергия, жизнерадост.“

Той се стреми да разбере душата, характера на своя народ, който обича с трайно и дълбоко чувство. С възбуждаща хайдушка романтика, с дълбок вътрешен драматизъм са изпълнени трите малки песни на „Харамии“. От всеки стих прозира силна любов към народа, дълбоко съчувствие към неговите страдания, жажда за свобода и добруване. Картината на народната борба е предадена в правдивия и внушителен героизъм. Въпреки миньорното настроение, напълно съответстващо на замисъла и на основните идеи, представените образи са величави и романтично извисени — показана е участва на „юнашки души“. В първата песен

определено се чувствава влиянието на народните песни, изразен е мотив, съзвучен с елегичната носталгия на някои хайдушки народни творби.

Още при първо прочитане на тези три стихотворения прави впечатление жанровата им форма. Те са означени като варианти на един и същ тематичен кръг („Харамии — 1“, „Харамии — 2“, „Харамии — 3“). Между тях има дълбока вътрешна връзка, те взаимно се допълват, с единна атмосфера, тоналност, насоченост. Така отделните стихотворения, всяко от което има свой самостоятелен смисъл и облик, се обединяват в един малък цикъл. Центърът му е в третия откъс, който е най-богат в смислово и идейно отношение, съдържа кулминационно извисяване — и в емоционално, и в логично отношение, и с оглед на символните обобщения. Първите две стихотворения, отделно взети, не могат да бъдат разбрани напълно. Те са издържани в трагична тоналност, която се осмисля едва в третия откъс. Така циклично свързаните творби напомнят малка лирична поема (без да са поема в истинския смисъл на думата, тъй като героите, за които се говори, са различни; наблюдават се известни различия и в подхода), те имат вътрешна обусловеност и вътрешно единство — не само с оглед на тематичните елементи, а и с оглед на смисловата насоченост, внушението, емоционалността, тоналността. Трагичната основа е преобладаваща и в трите творби. Концепцията на автора, идейните му внушения са свързани с намерението да се разкрие трагизмът на героичното в борбата, да се покаже как към бъдещето се върви през жертвите и страданията, през голготата на мъките — чрез вярата, надеждата и целеустремеността.

Основната идея на цикъла изпъква най-определено в третия откъс, в който сложно се преплитат трагичното и оптимистичното начало. Тя е предадена сентенционно, във въображаемите изказвания на майката-утешителка, чрез които се правят широки обобщения с философски и социален смисъл. Така идеята се разкрива в няколко плана. На преден план е интимното начало, свързано с дълбоката обич към майката, с мълчаливото упование в нейната нравствена и духовна сила. Очертава се и друг план, насочен към конкретните задачи на борбата, с увереност в победата, в края на „тежките неволи“ (тук метафоричният епитет „тежките“ е в унисон с нарисуваните преди това картини). Това е „блян“ в представите на героя.

Най-определено значение има третият план, в който идеята на цикъла се очертава с широко, общочовешко значение, с философското разбиране за това, че „не вечна е световната беда, нито са вечни рабските окови“ и че „съмва — времена настъпват нови!“ В този момент е именно кулминацията на цикъла, съвпадаща с основната идея, предадена с бодро, жизнеутвърждаващо звучене, в контраст с конкретните картини, разкриващи мъчителни страдания. Идеята се подчертава не само в сентенционните изказвания, но и чрез засилените краски на неволите и болките — от тях като извод, като логично следствие произлиза възможността за промяна, за обновление. Несъмнено е, че именно обобщителните изрази в кулминацията осмислят този извод и го правят реален, без тях и трите стихотворения биха звучали песимистично, безнадеждно. Финалът внася нова струя, която обаче не е в противоречие с цялостното съдържание.

В думите на майката се преплита съкровена нежна утеха, изразена с чувство на обич, и дълбоката мъдрост на народното разбиране и оценки. Затова образът на майката в стихотворението и в цикъла има не само пряко значение, а едновременно обобщава представите за всичко най-скъпо, за всичко родно, за силата и мъжествената непреклонност на родината, която стои зад героите, подтиква ги в трудния им път, подпомага ги нравствено в страданието. Същевременно тя е символ и на преценките за добро и зло, за красота и справедливост, с върховното съзнание за възмездие в духа на правдата и човечността, което стои над хората и което е свързано с неспирния прогрес, с

вечното течение на живота към разсъмване, към нови времена. Именно в такъв смисъл трябва да се тълкува изразът — „че волята, що бди над хорски воли, веч иде своята реч да възвести“. Въпреки че смисълът не е категорично определен, не е логично той да се схваща във връзка с религиозните разбираня. В цялото изказване на майката е предадена една непримиримост към всяко робство — най-силно тя намира израз в метонимията „рабските окови“. Изразен е и един диалектически поглед за развитието, при който се отрича „вечността“ на страданието както в социален, така и в личен смисъл — художествената сила на тези пасажки изпъква по-определено чрез негативното изразяване и повторение на „вечна“, „вечни“ — със заклеяващо отрицание: „Не вечна е...“, „нико са вечни...“. В подтекста на думите има вяра в прогреса на цялото човечество, което върви напред към преодоляване на световната беда. Така в концепцията на творбите героите, които се изобразяват, подобно на героите на Ботев прерастват в борци за общочовешка свобода и правда, носители на етично и хуманно начало. Словосъчетанието „съмва—времена и стъпват нови“ е символ на новите човечни отношения, които поетът вижда както в конкретен национално-политически смисъл, така и в общочовешков план, без напълно ясно да си ги представя. Несъмнено е обаче, че те са израз на неговия хуманен идеал, който има и естетически смисъл с утвърждаване на прекрасното и възвишеното.

Интересна е тоналността, която носят тези пасажки, в контекста на третото стихотворение от цикъла, а и на останалите две. Изведнъж се долавя една лекота като въздишка на облекчение, настъпва атмосфера на спокойствие, на духовно извисяване. След жестоките страдания — в един момент лъч светлина. В конкретната обстановка, която се рисува, той се оказва напълно илюзорен. Но той говори за запазени вътрешни сили у разгромените борци, за мощта на техния несломан дух, намерил израз в „предсънници мечти“, в „чуден блян“. Майката се явява с „ведър поглед“ и „с усмех на уста“. Този емоционален поток на ведрост, на лекота, която изличава болката, преминава през всичките думи, произнесени с „шепот“ от майката.

Тази идейна основа на стихотворенията е в съчетание с тематиката — във всяко стихотворение се рисуват отделни моменти от борбата. Тези моменти са свързани с погрома и страдания. По натураел Пенчо Славейков очевидно има предразположение към представяне на подобни моменти (макар че в „Кървава песен“ има сполучливи картини и на революционно настъпление, и на борчески патос). Мотивът на страданието е в основата на цялостната философия, намерила художествено превъплъщение в творчеството на поета. Както сам пише, от руската литература, от творбите на великия хуманист Тургенев нашият поет се учи да преодолява болката, да извисява духа си към трайни ценности. Това трябва да се разбира не само в личен смисъл. За Славейков едно от началата, което най-определено характеризира човека, е надмогване на болката, запазване на сила и бодро светоусещане дори в страданието.

Проблемът за трагизма на борбата различно е трактуван в трите откъса в зависимост от рисуваните конкретни ситуации, емоционалността и постепенните преходи към пълното извяване на основната идея, както и на допълнителните идеи на автора. Всеки от откъсите има относителна самостоятелност в смислов и драматично-емоционално отношение. В първото от стихотворенията на цикъла поетът има интимно-човешко отношение към болката и тревогата, стреми се да ги прозре във философски и национално-самобитен аспект. Мотивът, заимствуван от фолклора, е повод за автора да направи собствен „коментар“ чрез богати образни и емоционални средства, по-сложно да осмисли преживяванията, да ги види в дълбочина. Основната тоналност е елегична, като тъжното настроение постепенно все повече се засилва, преминава в трайно чувство на болка, прозвучават вопли и мъчителни стонове, изтръгнати сякаш направо от сърцето. Формата на

изграждане е свързана с монологично интерпретиране от името на един четник, представител на други четници-харамии, които се обръщат към своя войвода.

Техните думи не са израз на духовна и борческа капитулация, на нравствена деградация, те говорят за един реален поглед, те преценяват трезво и правдиво една мъчителна обстановка, непоносими условия. Тук ярко изпъкват черти от народопсихологията на българина, който не се откъсва от земното, от обикновеното, не храни напразни илюзии.

В езиковото и образно изграждане на стихотворението наблюдаваме сложна синтезираност между интелектуално извисяване и използване на словесни елементи от живата народна реч, от народните песни. В прекия текст се очертават предимно елементите от народната реч, които сполучливо предават мисленето и чувствуването на обикновените харамии. Но зад прякото изявяване има по-извисена мисловност, свързана с погледа на писателя, който организира речта в стихове, използва богати фонетични и музикални нюанси, акцентира на чувствата и преживяванията. Това се проявява още в първата строфа:

Отдавна гората слана ослани,
ей късна веч есен придодде;
мъгливи, невесели дойдоха дни —
я свивай байрака, войводо!

Тук на пръв план изпъкват елементите от природата, картината на есента, разкрита богато с пестеливи средства. Тя се въвежда повече като настроение (в унисон с цялостната атмосфера на творбата), отколкото като конкретен пейзаж. И именно по такъв начин тя присъствува в цялото стихотворение. Етимологичната фигура „слана ослани“, употребена в първия стих, е носител и на определени фонетични елементи (особено със съгласната „с“), които по-нататък се свързват с други еднакви или подобни елементи. Инверсията във втория стих („късна веч есен“, допълнена и с „ей“) има стилистичната функция да даде представа за накъсана и жизнена реч, за непосредствено изразяване, без книжен елемент. Свързването на основния смисъл с есента, с есенните настроения не е случайно: то говори за „временност“, за „сезонност“ на призива да се свие байракът; през есента се засилва болката и умората, носталгията по родните домове. Не става въпрос за пълно изоставяне на борбата. Идеята на тази творба (относително самостоятелна идея) насочва към едно хуманно отношение и разбиране за възможностите на хората, за техните временни отстъпления, със съчувствие към мъките им, с желание за почивка, за отмора, за събиране на нови сили — до следващата пролет. Такъв е мотивът в народните песни, така трябва да се разбира той и у Пенчо Славейков. За това свидетелства не само връзката с третото стихотворение от цикъла, но и отделни изразни съчетания в същото това първо стихотворение, особено в третата строфа, където се говори „не ни проработи туй лято честа, / че лоша сме среща имали...“. След тази строфа започват да се редят „аргументи“ на призива, които очертават една картина на жестока борба, на ужасни погроми. В четвъртата строфа има елементи, които напомнят словосъчетания, използвани в Ботевите стихотворения („голи скали“, „ръфат месата им хищни орли“); същото се отнася и за употребеното изразно съчетание „немили-недраги“ във втората строфа, което се повтаря и в последната строфа. Повтаря се и „тъмни усои“ във втората и четвъртата строфа с характерния метафоричен епитет, който има както зрително, така и емоционално-символно значение. Той се допълва от други зрителини елементи (също така в съответствие с мрачната тоналност на стихотворението. В съответствие с основната тоналност зрителините представи са свързани само с графично изобразяване; най-много се говори за тъмно и черно (например „черна чембера“ — с ярката анафорична алитерация; и това изразно съчетание е в контраст с „бели власи“ — контрастът

е повече външен, смисълът хармонира с емоционалността, тъй като създава представи за старост, мъчително очакване, тревоги, напрежение, страдания...). „Черна чембера“ е подсилено от „люта тъга“ — и двете изразни съчетания насочват към фолклора. Епитетът „тъмни“ е употребен и за „тъмници“. В различен вариант се повтаря основният призив в първата и последната строфа — пръстеновидно („я свивай байрака, войводи!“ и „Войводи, я свивай ти кървав байрак, / време е назад да си ходим!“). В съответствие със суровостта и тревогата на рисуваните картини е и повторението на представата за вълци — в четвъртата строфа като „юнашки другари“, които ръфат месата на убитите, в последната строфа — в сравнение, което подчертава нерадостната участ на харамиите.

В композиционното изграждане на стихотворението роля играе и ритмът, който е бавен, плавен, протяжен, основаващ се на четиристъпен амфибрахий с мъжка клаузула в първия и третия стих. Има и ред паузи, които раздължават още повече стиховете и забавят темпоритъма в унисон с елегичните интонации и с градиционно извисяващото се чувство. Стихотворението има и цезура, която е различна от цезурата в народните песни, защото тук съседните стихове се различават съществено по дължина. Получава се едно цялостно съотношение и единство на емоционалния поток и формите, изразните средства, подхода, идеята.

Във второто стихотворение от цикъла ритмът е свършено различен. Редят се къси ямбични стихове със съседно римуване. В изразността още в началото има елементи, които продължават тоналността на първото стихотворение. Епитетът „тъмна“ (за нощ) тук се явява още в първия стих; използвана е и алитерация („земята... засени“). Изразителният и многословен глагол „засени“ се повтаря в последната строфа отново с алитерация („Души юнашки смърт засени...“). И в двата случая речта се изгражда с инверсия, чрез която се акцентира върху отделни думи, изведени в начална позиция.

Различният ритъм е в съответствие и с различна съдържателна насоченост. Тук вече гледната точка е на автора, който наблюдава и разказва (или по-точно си представя, тъй като очевидно ситуацията е плод на творческа измислица). В основата на стихотворението има случка с външни факти, които се предават образно. Но главното внимание е тук е насочено към трагизма, чрез който се дава представа за героизма на „души юнашки“. Във връзка с това е и по-твърдият, на места енергичен ритъм. Композиционното изграждане се основава на твърде сложна стихотворна структура, при която има строфична епифора — всяка строфа завършва с изразното съчетание „планински път“, при различни варианти в оформянето на последния стих. Това изграждане, което на пръв поглед има чисто формално значение, в същност е свързано със съдържателността и смисъла — то символизиращо насочва вниманието към пътя на тримата ранени харамии в борбата, който е и стръмен, и тесен, и обагрен с кръв, по него, „по върлия планински път“, в мрака дебнат и „вълци настървени“. Тези фразеологични форми създават асоциации и за пътя на хайдутина в Ботевото стихотворение „На прощаване“. В сложното преплитане на трагично и героично акцентът е към трагичното, но с едно дълбоко изявено съчувствие, което разкрива позицията на лирическия герой, утвърждаващ борбата на харамиите. Подчертан е мъжественият стоицизъм на борците, които до последните си сили не отстъпват, не се оплакват — „не чува се ни стон, ни дума“, тясно са привързани към един друг — единни и в живота, и в смъртта. Навярно в такъв смисъл трябва да се тълкува изразът „с усмивка бледа“, който в контекста не е определен и ясен (последният от харамиите в предсмъртните си мигове „с усмивка бледа“ поглежда към другаря си и пада върху него). Стихотворението се гради върху все повече нарастващо конфликтно напрежение, свързано с упорития стремеж да се превъзмогне

мъчителното, да се направи невъзможното — до финала, в който развързката е окончателно трагична.

В това стихотворение почти напълно липсват елементи от фолклора — единствено изключение е изразът „люти рани“ с използване на постоянния епитет за рани, както в народните песни (същият метафоричен епитет се среща и в първото стихотворение от цикъла като определение на „тъга“, каквото в народните песни не се среща). Въмъкнати са думи и фразеологични съчетания от народната реч — те подпомагат създаването на специфична атмосфера, типична за епохата и героите.

В цикъла най-хубаво е третото стихотворение. Първата строфа от него по своите художествени достойнства се нарежда сред най-хубавите поетически проявления в нашата литература:

Грей чуждо слънце в тоя чужди край;
устата жад, тъга душата трови.
Зловещо дрънкат тежките окови. . .
Ах, до кога ли тоя път ще трай!

Тук вниманието се съсредоточава само върху няколко детайла, които дават представа за цялото (използван е принципът на синекдохата). Поетът започва да говори съвършено непосредствено, без каквито и да е обяснения за обстановка, среда, герои. Гледната му точка в началото е тъждествена с личното чувстване и виждане на героите. С дълбоко психологическо проникване се разкриват техните преживявания. В първия стих логическият акцент пада върху повтореното „чуждо“ — като епитет на „слънце“ и на „край“. Във втория стих глаголет „трови“ най-силно изразява тягостното настроение, което се предава. Тази сила на емоционалността се запазва и в третия стих, където чрез обхватното римуване се набляга на „трови“, като непосредствено се подчертава с „окови“. Междуметнието „Ах“ в четвъртия стих идва естествено и логично, звучи като въздишка и вопъл, като изблик на наболяло чувство. Стиховете са също така ямбични, както и във второто стихотворение, но вече с по-голяма дължина и с протяжност, с паузи, както в първото стихотворение (което обаче е в трисрична ритмична стъпка).

Докато във второто стихотворение от цикъла героите са назовават не само в заглавието, но и в текста („три харамии“), а в първото стихотворение се говори за „войвода“ във формата на обръщение, тук обстоятелствената информация е сведена до минимум. Героите са назовани само чрез заглавието, което обединява и трите откъса на цикъла. За епохата и средата се разбира още и от конкретното определяне на стражата „низамите“. В третия стих на първата строфа изразително се говори за окови, по-нататък представата за тях се среща в различни варианти до финалната строфа, която пръстеновидно повтаря първата (без изменение, но с нов акцент поради въмъкнатите преди това оптимистични, обнадеждаващи пасаж — речта на майката). Във втората строфа се говори, че харамите едвам влекат оковите си. В третата — за превързване „един с друг“, в четвъртата — за „звън от железата“. Така оковите се очертават като символ на робството и заточението и опозиция на освобождението и светлото бъдеще, което настъпва в мечтите на „един от тях“ — безимен, обикновен като всички други. Чрез тези елементи идеята на цикъла се обогатява с омраза към робството и потисничеството, с непримиримост към тираните, със съчувствие към страдащите и измъчените герои, с вяра в тяхното освобождение и в щастливото бъдеще. Третото стихотворение от цикъла изцяло е построено върху контраст, който има смислова основа, емоционално начало, а намира израз и в тоналността, в словесните форми. В сентенционна изразената идея отчасти има декларативен и резоньорски елемент, който сполучливо е завоалиран и уравновесен в

цялостната тъкан на художественото изграждане, в съпоставката между рисуваните страдания и мечтите за друга участ.

Творбите от този цикъл са определено патриотични. Славейков се домогва до едно богато разбиране за борбата и за идеалите на борците. Дълбоко народностни, творбите имат и общочовешки философско-политически смисъл. От частното, от конкретния случай се правят обобщения за смисъла на човешкото страдание изобщо, чувствава се протест срещу потисничеството, увереност в свободното развитие на прогресивното човечество, което ще отхвърли „рабските окови“ и ще дочака нови времена на щастие за всички хора. В случая вярата е и утеха, и упование, тя е и крепителка на революционното борческо начало, съхранено и при тежките условия на тиранията. В творбите от цикъла е постигнато убедително единство между конкретното, непосредственото и изразените общочовешки мотиви.